

Paulina Romanowicz

Dziewiętnastowieczny wiatrak-zabawka z badań archeologicznych w Gdańsku

Wśród wielu przedmiotów codziennego użytku odkrywanych w trakcie badań archeologicznych w miastach, znajdowane są zabawki i przedmioty do zabaw dzieci oraz dorosłych. Najczęściej są to różnego rodzaju figurki, miniaturowe naczynia, proste instrumenty muzyczne, kulki, piłki, itp.¹ Do znalezisk niezwykle rzadkich należą drewniane lub metalowe wiatraki albo ich pojedyncze elementy. Zaliczyć do nich należy śmigła do wiatraczków znalezione w Nowogrodzie, datowane na XII–XV w.², metalowe elementy wiatraczków z XVII w. z Londynu³ oraz czternastowieczny zabytek z Wilna⁴.

Ikonografia średniowieczna i nowożytna przekonuje nas tymczasem, że zabawki tego rodzaju były bardzo popularne w Europie, najczęściej wykonywano je jednak z materiałów nietrwałych i podatnych na szybkie zniszczenie. Z tego względu zachowany w całości metalowy wiatraczek znaleziony w Gdańsku zasługuje na uwagę⁵. Wydobyto go z latryny usytuowanej w środkowej partii parceli Długi Targ 19⁶. Na podstawie zawartości wypełnika określono czas funkcjonowania obiektu na XVIII–XIX w.

Wiatraczek składa się z podstawy, rurki do dmuchania umieszczonej na jednym końcu podstawy oraz śmigła na przeciwległym jej końcu, które obracało się pod wpływem podmuchu (ryc. 1). Wszystkie elementy zostały wycięte z cienkiej blachy stalowej, na powierzchni której

¹ Akcesoria do gier i zabaw najczęściej są publikowane w pracach o charakterze źródłowym, dlatego też literatura dotycząca tej tematyki jest rozproszona. Istnieje kilka publikacji o charakterze podsumowującym, z najważniejszych: T. Borkowski, *Gry i zabawy w średniowiecznym mieście na Śląsku. Ślady materialne*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Miasto*, red. K. Wachowski, Wrocław 1994 [wyd. 1995], s. 99–105; tenże, *Rozrywka — zabawki i drobna plastyka figuralna*, [w:] *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy Więziennej 10–11 we Wrocławiu*, Wratislavia Antiqua, t. 1, red. C. Buško, J. Piekalski, Wrocław 1999, s. 187–201; P. Blaževičius, *Seniausieji Lietuvos Žaislai*, Vilnius 2011; *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum VIII. Kindheit und Jugend, Ausbildung und Freizeit*, red. M. Gläser, C. Kimmius-Schneider, M. Schneider, D. Oltersdorf, Lübeck 2012.

² A.C. Хорошев, *Детские игрушки из Новгорода (классификационный обзор археологических находок)*, „Новгород и Новгородская Земля. История и археология”, No 12, 1998, <http://www.bibliotekar.ru/rusNovgorod/70.htm>

³ H. Forsyth, G. Egan, *Toys, Trifles & Trinkets. Base-metal Miniatures from London 1200 to 1800*, London 2005, s. 393–397.

⁴ P. Blaževičius, op. cit., s. 62–63.

⁵ Zabytek został znaleziony podczas badań archeologicznych u zbiegu ulic Powroźniczej i Długiego Targu w Gdańsku, które były prowadzone w latach 2002–2004 przez Pracownię Archeologicznych Badań Terenowych Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Z. Polak, *Średniowieczne i nowożytne urządzenia sanitarne odsłonięte w trakcie badań archeologicznych prowadzonych przy ulicy Powroźniczej w Gdańsku w latach 2002–2004*, „Kw.HKM”, R. LIII, 2005, nr 3–4, s. 293–303.

⁶ Był to obiekt nr 2520. Latryna miała wymiary 2,10×2,60 m i została zbudowana z solidnych kantówek zestawionych na styk i połączonych gwoździemi.

Ryc. 1. Wiatraczek z Gdańska. Fot. P. Romanowicz

Fig. 1. The toy windmill excavated in Gdańsk. Photo by P. Romanowicz

widoczne są liczne ślady korozji. Prostokątna podstawa o wymiarach $6,2 \times 3,8$ cm ma ścięte narożniki oraz podniesione krawędzie. Do jednego z krótszych boków, w połowie jego długości, przymocowana jest prostokątna blaszka o wysokości 4,2 cm i szerokości 1,7 cm. Jest ona ustawiona prostopadle do powierzchni podstawy i również ma ścięte narożniki. W górnej części tej blaszki wykonany został otwór, przez który przełożona jest stożkowata rurka zwinęta z jednego kawałka blachy. Rurka umieszczona jest węższym końcem w kierunku skrzydeł wiatraka. Do drugiego krótszego boku podstawy zabytku została przyspawana druga blaszka, zgięta w literę U, której dwa ramiona ustawione są prostopadle do podstawy, a narożniki ścięte. Przez otwory wykonane w górnych częściach obu ramion blaszki oraz przez umieszczony pomiędzy nimi wał, do którego przymocowano skrzydła wiatraka, został przewleczony drut. Śmigło wiatraka zrobiono z dwóch prostokątnych blaszek ze ściętymi narożnikami. Metalowa rurka jest tak skierowana w stronę śmigła, że zadęcie w nią powoduje obracanie się jego skrzydeł.

Wiatraki-zabawki są znane od stuleci. Mające wiele form i wykonywane z różnych surowców służyły do zabaw dzieciom i dorosłym. Mechanizmy, jakich używano do poruszania skrzydłami wiatraka, były różne: od najprostszego podmuchu wiatru, po bardziej skomplikowane napędy wykonane ze sznurka. Na podstawie przedstawień ikonograficznych oraz rzadkich niestety znalezisk archeologicznych można wyróżnić cztery podstawowe rodzaje zabawek wykorzystujących formę wiatraka.

Pierwszym z nich jest najprostszy wiatrak na kiju ze skrzydłami umieszczonymi do niego równolegle. Zabawkę taką widać np. na niezwykle popularnej i często kopiowanej w Europie w XVI–XVII w. rycinie przedstawiającej zabawy dzieci. Widoczny na dalszym planie chłopiec trzyma w ręku wiatrak i unosi go wysoko, łapiąc podmychy wiatru poruszające skrzydłami (ryc. 2).

Inny wiatraczek przedstawiono na jednym z rysunków Michała Stachowicza (ryc. 3). Jego konstrukcja jest prosta i składa się z dwóch poziomo skrzyżowanych kijków, zakończonych

Ryc. 2. Fragment ryciny Experiens Sillemana (kopia nieznanego autorstwa) przedstawiający chłopca bawiącego się wiatrakiem, XVII w.

(wg H. Forsyth, G. Egan, op. cit., s. 395)

Fig. 2. A fragment of a drawing by Experiens Silleman (an anonymous copy) showing a boy playing with a windmill, the 17th c. (after H. Forsyth, G. Egan, op. cit., p. 395)

Ryc. 3. Michał Stachowicz, *Karty ze sztambucha*, 1804 r. (wg K. Kabacińska, op. cit., s. 195)

Fig. 3. Michał Stachowicz, *Karty ze sztambucha*, 1804 (after K. Kabacińska, op. cit., p. 195)

płaskimi kwadratami, które z pewnością poruszały się podczas biegu⁷. Taka zabawka znana jest co najmniej od XV w. Na większości przedstawień ikonograficznych jest ona jednak pokazywana w rękach chłopców szarżujących na zabawkowym koniu (ryc. 4). Wiatrak taki imituje zatem lancę lub kopię. Na fragmencie obrazu Petera Brueghela widać ponadto, że płaskie kwadraty umieszczone na skrzyżowanych kijkach były pomalowane w znaki, które w trakcie poruszania się skrzydeł zamieniały się w wirujące wzory (ryc. 5).

Na XIV w. datowane jest wileńskie znalezisko specyficznego wiatraka (ryc. 6), który również jest znany z ikonografii średniowiecznej i nowożytnej (ryc. 7). Chodzi mianowicie o zabawkę, której trzonek umieszczony był w orzechu. Znajdował się tam również sznurek owinięty wokół trzonka. Zabawa polegała na energicznym pociąganiu za sznurek i wprawianiu wiatraka w ruch obrotowy, raz w jedną, raz w drugą stronę⁸.

Z końcem XVI w. pojawiły się miniaturowe wiatraki z metalu, które były modelami znanych z otaczającej rzeczywistości młynów wieżowych lub wiatraków kozłowych⁹. Elementy takich

⁷ K. Kabacińska, *Dziecko na wybranych przedstawieniach ikonograficznych Michała Stachowicza (1769–1825)*, „Studia Edukacyjne”, nr 12, 2010, s. 195.

⁸ J. Kaas, A. Lukacsy, *Zabawy dziecięce według obrazu Petera Brueghela Starszego*, Warszawa 1985, pkt 3.

⁹ H. Forsyth, G. Egan, op. cit., s. 393.

Ryc. 4. Fragment miniatury z *Prioprietatibus rerum* Bartholomeausa Anglicusa, ok. 1475–1500 (wg G. Nawrońska, *Children and their Childhood in medieval Elbląg...*, s. 308)

Fig. 4. A fragment of a miniature from *Prioprietatibus rerum* by Bartholomeaus Anglicus, ca 1475–1500 (after G. Nawrońska, *Children and their Childhood in Medieval Elbląg...*, p. 308)

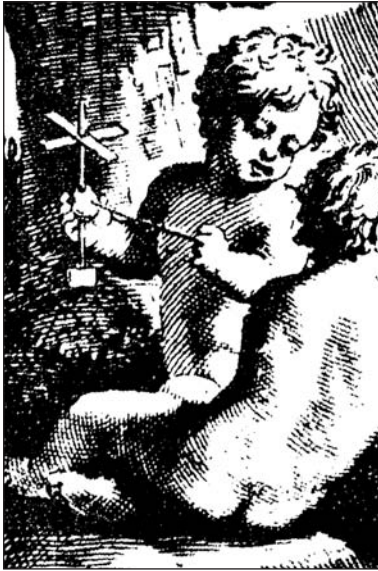
↑ Ryc. 5. Fragment obrazu Petera Brueghela *Zabawy dziecięce*, 1560 r. (wg J. Kaas, A. Lukacsy, op. cit., pkt 6)

Fig. 5. A detail from Peter Brueghel's painting *Children's games*, 1560 (after J. Kaas, A. Lukacsy, op. cit., point 6)

Ryc. 6. Rekonstrukcja wiatraka na orzechu z Wilna, XIV w. → (wg P. Blaževičius, op. cit., s. 62)

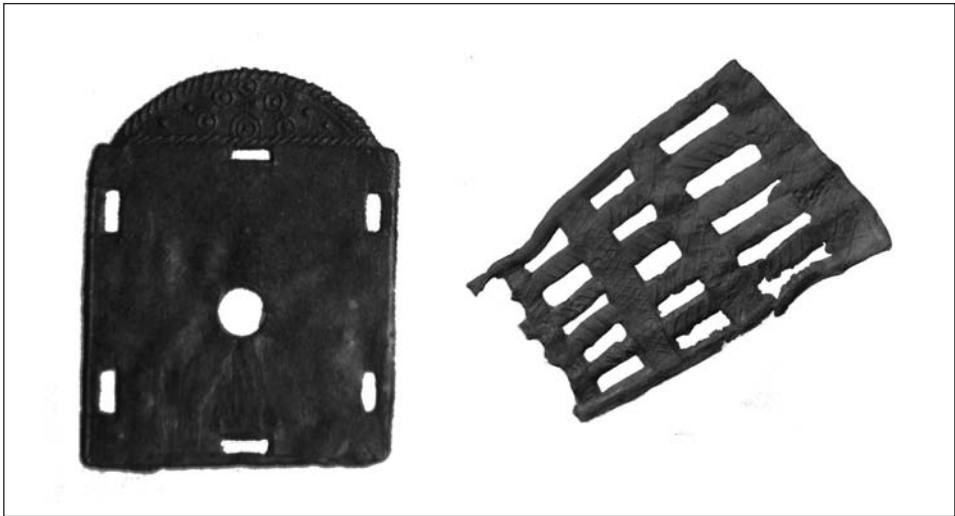
Fig. 6. A reconstructed windmill set on a nut, Vilnius, the 14th c. (after P. Blaževičius, op. cit., p. 62)

Ryc. 7. Fragment ryciny z XVII w.
(wg W. Endrei, *Spiele und Unterhaltung im alten Europa*, Hanau 1988, s. 56)

Fig. 7. A fragment of a drawing from the 17th c.
(after W. Endrei, *Spiele und Unterhaltung im alten Europa*, Hanau 1988, p. 56)

Ryc. 8. Panel boczny i skrzydło wiatraka ze stopu ołowiu, Londyn, XVII w.
(wg H. Forsyth, G. Egan, op. cit., s. 392–394)

Fig. 8. A side panel and a blade of a windmill made of a lead alloy, London, the 17th c.
(after H. Forsyth, G. Egan, op. cit., pp. 392–394)

zabawek, datowane na XVII w., zostały znalezione np. w Londynie (ryc. 8). Zabawkowe modele budynków młyńskich były wykonywane również z drewna. Co więcej, na jednym z obrazów ukazano wiatraki wieżowe umieszczone na długich kijach do zabawy (ryc. 9). O popularności i powszechności formy budynku wiatraka-zabawki, będącej miniaturą fragmentu otaczającej rzeczywistości, świadczą także jej etnograficzne przykłady z terenu Europy (ryc. 10).

Ryc. 9. Fragment obrazu *Le retour d'un pèlerinage à saint Antoine*, 1550. Na przedzie sklepiku z zabawkami widoczny jest kosz z umieszczonymi wewnątrz wiatrakami w formie wieżowej, natkniętymi na długie patyki (wg H. Forsyth, G. Egan, op. cit., okładka)

Fig. 9. A detail from the painting *Le retour d'un pèlerinage à saint Antoine*, 1550. At the front of the toyshop there is a basket with windmills set on long sticks (after H. Forsyth, G. Egan, op. cit., the cover)

Istniała w okresie nowożytnym jeszcze jedna „zabawka”, która wykorzystywała w swoim działaniu wiatrak. Nie była ona jednak przeznaczona dla dzieci, lecz dla dorosłych. Były to tzw. *windmill cups/beakers*, czyli kubki i kielichy zaopatrzone w wiatraki. Służyły one do zawierania zakładu polegającego na tym, że wyzwany musiał wypełnić kielich trunkiem, a następnie wypić jego zawartość, zanim zatrzyma się puszczonej uprzednio palcami w ruch wiatrak. Jeśli tego nie zrobił, musiał zapłacić jakąś karę ustaloną przez uczestników zabawy. Puchary wiatrakowe były wykonywane z metalu lub szkła i były kunsztownie zdobione (ryc. 11). Najwięcej takich przedmiotów znanych jest z Holandii. Datowane są na XVII–XIX w.¹⁰

Sposób wykonania oraz działanie znaleziska z Gdańska nie pozwala na przypisanie go do którejkolwiek z opisanych wyżej form zabawek lub przedmiotów do zabaw, w których wykorzystywany był w nowożytnej Europie wiatrak. Negatywny wynik kwerendy, mającej na celu znalezienie analogii dla gdańskiego zabytku, zdaje się przemawiać za tym, że jest to być może przedmiot jednostkowy. Potwierdzać mogą to również szczegóły konstrukcyjne i sam zamysł działania wiatraczka. Zabawka jest przemyślana, tak jak jej elementy składowe. Jednak sposób wykonania i połączenia ze sobą wszystkich części wskazuje, że przedmiot ten nie był produktem rzemiosła zabawkarskiego. Stożkowata rurka została zwinięta z prostokątnej blaszki, a nie

¹⁰ <http://www.steveonsteins.com/windmill-cups-these-are-wager-cups-new-8-25-2012>

Ryc. 10. Drewniana miniatura koźlaka z Wilna, lata trzydzieste XX w.

Fig. 10. A miniature wooden post mill from Vilnius, the 1930s

Ryc. 11. Puchar wiatrakowy z XVII w., Amsterdam, Rijksmuseum
(wg <http://www.steveonsteins.com/windmill-cups-these-are-wager-cups-new-8-25-2012>)

Fig. 11. A windmill cup from the 17th c., Amsterdam, Rijksmuseum
(after <http://www.steveonsteins.com/windmill-cups-these-are-wager-cups-new-8-25-2012>)

z trapezowatej, jak mogłoby to wyglądać w masowo produkowanych zabawkach. To samo dotyczy braku zatarcia krawędzi blaszek dospawanych do podstawy oraz widoczne ślady po zespawaniu ze sobą poszczególnych elementów. Również skrzydła wiatraka wykonane zostały w bardzo prosty sposób, zaś sam materiał — stalowa blacha — jest surowcem niewyszukanym i niespotykanym w produkcji zabawek, ze względu na ograniczone możliwości jego zastosowania.

Wszystko to sugeruje, że znaleziony w Gdańsku wiatraczek mógł być wytworem osoby z fantazją, chęćmi i umiejętnościami łączenia ze sobą elementów metalowych. Być może naśladował on jakiś znany mechanizm. Kierunek ustawienia skrzydeł wiatraka względem rurki przywodzi na myśl np. turbinę parową, która uważana jest za jedną z podstawowych maszyn umożliwiających rozwój gospodarczy w XIX wieku, a stosowana była m.in. w produkcji napędów do statków. Datowanie obiektu oraz miasto, w którym zabawka została znaleziona, czynią owo naśladownictwo prawdopodobnym. Nie jest zatem wykluczone, że wiatraczek został wykonany jako zabawka dla dziecka przez rodzica pracującego w jednej z gdańskich stoczni w XIX stuleciu, w której zarówno materiał do jej zrobienia, jak i narzędzia potrzebne do wycięcia, powyginania i zespawania ze sobą elementów były stale pod ręką.

Adres Autorki:

Mgr Paulina Romanowicz

Ośrodek Archeologii Średniowiecza Krajów Nadbałtyckich

Instytut Archeologii i Etnologii PAN

ul. Kuśnierska 12/12a

70-536 Szczecin

A NINETEENTH-CENTURY TOY WINDMILL
EXCAVATED IN GDAŃSK

Medieval and modern-era iconography indicates that among popular European toys there were various forms of windmills: wooden or metal, set on a stick or working as miniature post mills. Although archaeological excavations run in towns reveal various toys intended for children and adults, toy windmills are uncommon among such finds, therefore a fully preserved metal toy windmill found in Gdańsk is worth a closer inspection.

The artefact was found in a latrine dated back to the 18th–19th c. Made of steel sheet, it consists of a base, a blowing pipe attached to it, and propeller with four vanes. An analysis of available iconography and ethnographic artefacts has not disclosed any analogous toys. This, together with the simple form of the windmill, leads the author to the conclusion that the toy was assembled *ad hoc* and not made by a specialized craftsman.

Translated by
Izabela Szymańska